

Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського як історичне джерело

Прикметною рисою сьогодення є жвава публікація листування відомих діячів українського національно-визвольного руху. Часто добіркам передують ґрунтовні передмови, що робить їх надбанням не лише джерелознавства, але й історіографії. Інтерес до епістолярної спадщини не випадковий. По-перше, вчені відчувають брак джерел щодо доби не такої вже й віддаленої – кінець ХІХ – початок ХХ століття. Наголошуючи на значенні для української науки спогадів та інших документів особистого походження, О. Оглоблин зауважив стосовно доробку Ю.Тищенка: "...його матеріали й оцінки, не зважаючи на неминучі для кожного сучасника й мемуариста суб'єктивні риси, мають першорядне значення для історика, тим паче, що архіви українських політичних організацій того часу здебільшого загинули".¹

По-друге, листи – дійсно унікальний вид джерел. М. Коцюбинська визначає наступні його ознаки: "Інтелектуальний продукт особливого роду; ...багатофункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості; ...своєрідний синтез *ratio* і *emotio*. Явище межове – на зіткненні різних аспектів і "жанрів" людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини... Пронизливо одверта сповідь; скрупульозний щоденник; філософсько-естетичний трактат;... неприхована "гаряча" характеристика звичаїв і персонажів певного середовища; хроніка доби;... автопортрети і портрети людей; "гра" розуму і сплески чуття, не призначені для широкої публіки, так би мовити, в одному примірнику – і тим цінніші..."² Ця розлога, де в чому парадоксальна характеристика, створена до того ж для аналізу епістолярного доробку літераторів, може бути покладена і в основу історичного дослідження листовного скарбу, що зберігається у особистому фонді І.Шрага (1847–1919) в Чернігівському історичному музеї. За нашими підрахунками тут знаходяться листи 234 осіб. Крім того, до фонду належить і тека (інв. № Ал-603/240), де зібрані листи 102 кореспондентів, підписи котрих не розшифровані. Поки що вдалося ідентифікувати лише декількох з них. Деякі з одиниць зберігання являють собою візитні картки, поштові листівки, телеграми, стислі повідомлення, але є чимало й великих за розміром листів, автори яких, що називається, "виливають душу". Найяскравішим прикладом є 56 листів О.Кониського, котрі до цього часу не відомі науці, хоча помітки олівцем, що залишилися на деяких з них, свідчать, що їх вивчали, можливо, готували до друку, як можна припустити, ще в 20-х роках минулого століття, коли інтерес до постаті О. Кониського був досить значним.

Таким чином, ми маємо справу дійсно із скарбом – сотнями листів, які майже не досліджені та тільки частково оприлюднені.³ Листи також використовувалися для написання наукових розвідок, статей, повідомлень про І.Шрага та деяких інших діячів, але наукового аналізу даного епістолярного масиву в цілому не провадилося.

Хронологічні рамки фонду –1889⁴–1919 роки.⁵ Переважна більшість послань відноситься до початку ХХ ст. — 1917–18 рр. Численних адресантів І. Шрага можна умовно поділити на декілька груп: це — родичі та друзі дитинства і юності; клієнти, що мешкали буквально по всій імперії; колеги, однодумці, товариші по участі у громадсько-політичному та національно-визвольному рухах. Маловідома, а подекуди й унікальна інформація міститься у листах представників усіх груп. Домінуючою темою абсолютної більшості їх є українське питання в найширшому розумінні цього поняття. У громадській думці тогочасного суспільства І. Шраг був невіддільний від українських національних проблем, тому, ймовірно, кожний його кореспондент торкався їх. Так, присяжний повірений Судової палати округу "Санкт-Петербург" Б. Е. Кетріц, висловлюючи співчуття адресату у зв'язку з арештом, вважав за необхідне додати: "Мы с Вами были знакомы в молодые годы. Я живу

в квартирі, в котрій во время 1-ой Думи жил деп[утат] Шемет, в котрій и Вы часто бывали”.⁶

Серед осіб, з якими листувався І.Шрага, чимало досить відомих, видатних, а то й чільних діячів тієї доби: М.Грушевський, М.Лисенко, Б. Грінченко, Старицькі, С. Єфремов, Є. Чикаленко, М. Садовський, О. Лотоцький; поки що порівняно мало відомих, хоча й вельми цікавих постатей: А. Марголін, брати Коломійченки, М. Ішуніна тощо. На особливу увагу заслуговують листи діячів регіонального рівня: братів Вовк-Карачевських, А. Верзілова, М. Рубісова, М. Кулябко-Корецького, Г. Одинця та інших. Введення до наукового обігу їхньої епістолярної спадщини дасть змогу більш повно та об’єктивно відтворити історію Чернігівщини початку ХХ ст.

Унікальним явищем в українській епістолографії, на нашу думку, можна вважати численні листи від селян. Якими б цінними не видавалися автографи видатних людей, але десь вони вже відклялися, селянські ж послання, представлені у такій кількості, є, безумовно, раритетом. Зміст саме цих листів повністю підтверджує репутацію І.Шрага як селянського захисника. “Батько Шрага”, – писав Д. Дорошенко, – був найбільш популярною, найбільш авторитетною постаттю в очах усієї селянської Чернігівщини”⁷. До речі, листи надходили не лише із Чернігівської губернії. Іван Каращук писав із Ізюма, а потім Новослов’янська Харківської губернії. Один з його листів (датований 8 травня 1916 р.) розпочинається так: “Щіро шановній і не забутній Дідусе!”⁸

Окрім того, селянські листи показують, що наші уявлення про забитість, темряву, нещастя та байдужість українських хліборобів до національної справи не зовсім відповідають дійсності. Якщо посол від губернії до Другої Державної Думи Росії Василь Хвіст, котрий справив величезне враження на громадськість України (М. Ковалевський писав про нього: “Його значення в історії українського визвольного руху було тим більш неоціниме, що з числа українських депутатів..., він один сформулював яскраво програму українського визвольного руху – земельна реформа і автономія України”),⁹ у листах до І. Шрага із заслання просив українських книжок: “Пришліть мені, бо у мене немає, а треба ж дуже”,¹⁰ то це начебто узгоджується з його високою місією. Але лист селянина Антона Федоровича Калити із м. Бориспіль Полтавської губернії (на жаль, без зазначення року, вказано тільки число і місяць – “9 октябрю”) показує, що й він –звичайний собі чоловік – і до театру Кропивницького разом з хлоп’ятами, (очевидно, синами) вчащає, і книжки читає, одержуючи їх від В.Науменка, М.Лисенка, І. Шрага. “За ті книжки и за все я Вам дякую кланяючись до землі, хоча така дяка недотепна виразить достойні хвали Вам;...коли можна – я посмію просить у Вас біографію Шевченка по Чалому та ще що инше, а якщо ні то напишіть мені хоч п’ятьма словами лист, котрий мені буде дорогий...”¹¹

У роки революції авторитет І. Шрага зріс ще більше і отримав підтвердження у численних посадах, котрі він обіймав. Звідусіль до нього зверталися за порадами, підтримкою, допомогою. Так, із села Слобідки¹² надійшла телеграма, підписана – Іван Сагайдак. Шрага просили посприяти затвердженню статуту “Просвіти” в Чернігівському окружному суді.¹³

Хотілося б привернути увагу ще до однієї особливості епістолярію фонду І.Шрага. У ньому зберігаються листи від людей, котрі поки що невідомі широкому загалу, але без їхньої нехай і скромної за масштабами діяльності, не було б розвою національно-визвольного руху. У списку адресантів І.Шрага кидається у вічі прізвище – Яким Самотній. Воно дуже схоже на псевдонім поета, а листи, написані гарною українською мовою, каліграфічним почерком, видають людину освічену, заангажовану в українському русі. Довгий час не вдавалося встановити, хто ховається за цим ім’ям. Нарешті, дякуючи публікації в журналі “Дзвін”, ми дізналися, що Самотній – це дійсно приbrane ім’я Якіма Павловича Єрмолаєва (роки життя не відомі), який жив у Каневі, був учнем охоронця могили Т. Шевченка В.Гнилоширова, писав вірші, які друкувалися в газеті “Хлібороб”, альманасі “Перша Ластівка”(його підготував до друку М.Чернявський у Херсоні у 1905 р.), “Каневской неделе”. Авторка нариса твердить, що сліди його зникли в Казахстані, куди Я.Єрмолаєва вислали як неблагонадійного.¹⁴ Листи цього щирого українського патріота проливають світло на оренбурзький період його життя. Найцікавіший, на нашу думку, той з них, що датований 4

квітня 1917 р. “Високоповажний і дорогий Ілля Людвигович!, – звертається автор до свого старшого друга, –Ви можете уявити собі, що зі мною діється в цей час. Настрій, не дивлячись на такі величні події, препоганий. Газети приносять звістки про кипучу працю на Україні, про заходи коло будівлі будучини рідного краю, а я, навкруги самотний, тільки здалека мушу переживати все це”, і просить “допомогти перебраться до Києва або до Чернигова”.¹⁵

Таким чином, ми бачимо, що І. Шраг вів значне листування. На багатьох листах його рукою помічено “Одповів” і вказано дату. Його популярність мала і зворотний бік, бо доводилося багато писати самому, давати консультації, залагоджувати різні неприємні справи тощо. З часом він навчився відписувати стисло, по суті порушеного питання, не вдаючись до розлогих міркувань. На цю особливість епістолярного стилю вказує один з його кореспондентів П. Коломійченко: “Ніяк не научусь у Вас писати коротенькі листи,” – вибачався він.¹⁶

Звичайно, далеко не всі листи належать особам, котрі симпатизували І. Шрагові. Але все-таки значна частина його дописувачів ставилася до нього з повагою, теплом, любов’ю. Тому можна твердити, що поміж інших діячів українського руху цієї доби, І. Шраг посідав особливе місце. Щоправда, на останнє, мабуть, ніхто й не претендував, бо дуже непросто здобути собі репутацію людини, у якої не було “особистих ворогів”.¹⁷ Зате, він міг похвалитися доброзичливістю і толерантністю. При характеристиці вдачі Іллі Людвиговича на перше місце ставили “такт”, вже потім “смілисть” і “енергію”.¹⁸

Підводячи підсумок, доцільно ще раз наголосити, що листи із фонду І. Шрага є дійсно важливим, хоча й не широко вживаним джерелом до вивчення різноманітних аспектів національно-визвольного руху в Україні: насамперед, людського фактору та міжособистісних відносин. Введення їх до наукового обігу дасть змогу по-новому оцінити роль І.Шрага в історії України початку ХХ ст. Окрім того, оприлюднення епістолярію збагатить нас інформацією щодо розвитку процесів та перебігу подій на регіональному рівні.

¹ Цит. за: Соневицький Л. Студії з історії України. – Париж-Нью-Йорк-Сідней-Торонто, 1982.– (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Праці Історично-Філософичної Секції. – Т. 202). – С. 164.

² Коцюбинська М. “Зафіксоване і нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість. – К.,2001. – С. 5.

³ Листи опубліковані у виданнях: І.Л.Шраг: Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – (18 листів із архіву Чернігівського історичного музею (далі ЧІМ); Літературний Чернігів.– 1997.–№ 10.–С.82-86 (8 листів М.Грушевського); Там само. – 2001. – № 17. – С.69-78 (7 листів С.Єфремова).

⁴ Це 10 листів матері І.Шрага –П.К.Шраг. Перший з них датовано – 17 травня 1889 р.

⁵ Лист Л.Анан’єва з Києва з проханням про рекомендацію для його знайомого Ф.Кибальчича. На тексті даного листа зберігся, очевидно, останній автограф І.Шрага – свідчення про ділові та людські якості вище названого діяча.

⁶ ЧІМ.– Ал 59-67 / 603. – Арк. 1.

⁷ Дорошенко Д. De Profundis. Памяти І. Л. Шрага, Ф.П.Матушевського й А.Г.Вязлова // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Ч. II, III, IV. –С.141.

⁸ ЧІМ. – Ал 59-78 / 603. – Арк. 8.

⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 50.

¹⁰ ЧІМ. – Ал 59-214 / 603. – Арк. 3.

¹¹ ЧІМ. – Ал 59-89 / 603. –Арк.1.

¹² У якому повіті знаходилося це село встановити важко, бо на території губернії було декілька населених пунктів з такою назвою.

¹³ ЧІМ. –59-255 / 603. – Арк. 19.

¹⁴ Танана Р. “І світ ясний, невечірній тихенько засяє...” // Дзвін. – 2001.–№ 5-6. – С.127-133.

¹⁵ ЧІМ. – Ал 59-176 / 603. – Арк. 1.

¹⁶ ЧІМ.– Ал 59-84 / 603. – Арк.4 (зворот).

¹⁷ Єфремов С. Некролог людині-гармонії: Пам’яті І.Л.Шрага († 11 квітня 1919 р.) // І.Л. Шраг: Документи і матеріали. – Чернігів,1997. – С.163.

¹⁸ Рідний Край. –1906. – № 16. – С. 13.